

Мырзажанова Г.Б.

ТИЛДИК НОРМАЛАРДЫН КЕПТИ ӨЗДӨШТҮРҮҮДӨГҮ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Мырзажанова Г.Б.

ОСОБЕННОСТИ УСВОЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ НОРМ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ

G.B. Myrzazhanova

**ESPECIALLY THE ASSIMILATION OF THE LINGUISTIC NORMS
OF SPEECH DEVELOPMENT**

УДК: 80:811.512

Макалада кеп менен тилдик норманын айырмачылыгы каралат. Ошондой эле студенттерди адистикке даярдоодо кепти өздөштүрүү боюнча тилдик нормалардын маанилүүлүгү жана алар аркылуу чечилүүчү маселелер талкууланат.

Негизги сөздөр: кеп, тилдик норма, кеп маданияты, лингвоактивдүүлүк, коммуникация, тил илиминин тармактары, фонетика, лексика, грамматика, морфология, синтаксис, стилистика, кыргыз тили, көнүгүүлөр.

В статье рассматривается отличие речи и языковых норм. А также раскрывается значимость языковых норм и пути решения проблем по развитию речи в подготовке студентов по специальности.

Ключевые слова: речь, языковые нормы, лингвоактивность, коммуникация, области языкознания, фонетика, лексика, грамматика, морфология, синтаксис, стилистика, киргизский язык, упражнения.

This article reviews the differences between speech and language norms. Also, it analyses the significance of language norms to develop speech and issues that can be solved through them in training students.

Key words: speech, linguistic norms, linguistic activity, communication, fields of linguistics, phonetics, lexis, grammar, morphology, syntax, stylistics, Kyrgyz, exercises.

Тил менен адамдардын пикири алышуусуда колдонулган кептин айырмасы - тил илиминдеги негизги маселелердин бири. Бул эки түшүнүктүн жалпылыгы ачык эле көрүнүп турат. Экөөнүн ортосундагы окшоштук көпчүлүк учурда чаташууларга, алардын ортосундагы өзгөчөлүктөрдү айырмалабоого алып келет. Ал эми алардагы айырмачылык эмнеде? Тил – бул ой-пикирди чагылдыруунун фонетикалык, графикалык, лексикалык жана грамматикалык, адамдын сезимдерин эркин билдирүүчү каражаттарынын системасы. Ал адамдын курчаган дүйнөнү таанып-билүүсүнүн, билимдердин сакташынын жана аларды муундан-муунга өткөрүп берүүсүнүн каражаты болуп эсептелет. Тил эс-акыл, кептин илимий анализи менен жетилет.

Кеп – бул конкреттүү сүйлөө (үндүк же жазма формада): адамдардын ортосундагы сүйлөшүү, доклад, ыр, митингиде чыгып сүйлөө ж.б. Кеп деген тилсиз болбойт. Мисалы, адамдын чет тилде сүйлөп жатканы жалаң гана түшүнүксүз күнгүрөгөн үндөй кабыл алынат. Эгерде тилди билбесек, сүйлөгөнүндөгү сөздөрдү, сүйлөмдөрдү айырмалап түшүнө албайбыз. Кеп – материалдуу, угуу, көрүү сезимдери

менен, керек болсо, көзү көрбөгөндөр үчүн ал дененин туюлушу аркылуу кабыл алынат. Кеп тил мыйзамдары боюнча курулат, тил аркылуу өздөштүрүлөт, ишке ашырылат. ...Кептин ар бир бөлүгүндө эмне орундуу экенин байкап туруу керек, бул сөз болуп жаткан иштин мүнөзүнө да, сүйлөп жаткан, угуп жаткан адамдарга да байланыштуу. " 1, 228].

Кеп мазмунунда тилдик бирдиктер атайын жолдор менен байланышып семантикалык байланышты түзөт. Ал эми тилдик бирдиктер мындай татаал семантикалык бүтүндүктү түзө алышпайт. Мазмун – тилден тышкаркы, кепке гана тиешелүү категория [1, 23]. Ошондуктан кеп – тилдик гана кубулуш эмес, ал психологиялык, эстетикалык да кубулуш. Кепке мурдатан эстетикалык, психологиялык жактан гана баалар берилип, терминдик деңгээлде - мааниси такталып колдонулган эмес.

Тил илиминдеги коммуникативдик аспектиге көңүл буруу тилдин илим катары өзүнүн жаралуу жана калыптануу доорунан кийинки мезгилге көбүрөөк туура келет. Тилди практикада колдонуунун процессинен улам “тилдик норма”, “кеп маданияты” сыяктуу жаңы тармактар, окуулар, илимдер калыптанып, өнүгүүгө багыт алды.

Чындыгында, жогорудагы илимдин кайсынысын албайлы кыргыз тилиндеги теориялык дагы, практикалык дагы адабий булактарга өтө жарды. Кеп маданияты өзүнүн изилдөө алкагына кеп түзүүдөгү лингвистикалык маселелер менен бирге айрым психологиялык (кептин орундуулугу), логикалык (кептин тактыгы), эстетикалык (кептин көркөмдүгү), этикалык (кептин тазалыгы) ж.б. ушул маселелерди камтыйт.

Адамдардын байланышынын негизги куралы тил болгондуктан алардын ой-пикир алмашышына шарт түзөт. Албетте, байланыштын тилден башка сүрөт, символика, белги, кат сыяктуу белгилери бар. Бирок булардын баары- тилге жардамчы каражаттар. Ошондуктан, бизди ойлонтот турган нерсе адамдар менен пикир алышууну натыйжалуу жүргүзүү. Ал үчүн сүйлөө чеберчилиги маанилүү болуп саналат. Өзгөчө пикир алышуу кесиптик ишмердүүлүктө жогорку чегине жетип турушу керек. Анткени, адистердин ишмердүүлүгүнүн ийгиликке жетишишине пикир алышуунун бүтүндөй техникасы таасир этет. Өзгөчө адис кызматкелердин кесиптик байланышындагы адамдар менен баарлашуусунда кеп

маданиятына ээ болуулары зарыл. Сүйлөө маданияты – бул өз оюн сапаттуу, жеткиликтүү, ачык-айкын чагылдыруу. Ал болбосо, адамдардын өз ара аракеттери, иштеген жумушу, күнүмдүк жашоосу бузулат. Пикир алышууда кеп маданиятынын болушуна тилдик нормаларды сактоо менен гана жетишүүгө болот.

Тилдик норма тилдин бардык структуралык денгээлдери (тыбыш, сөз, морфема, сүйлөм) менен байланыштуу. Ушуга байланыштуу тилдик норманы төмөнкүдөй структуралык бөлүктөргө ажыратуу орун алаган: фонетика-интонациялык, лексика-фразеологиялык, грамматикалык жана стилистикалык милдеттүү нормалары мүнөздүү.

Норма бир жагынан туруктуулугу менен мүнөздөлөт, экинчи жагынан тилдин ички мыйзамдарына жана коомдун керектөөлөрүнө жараша өнүгүүгө жөндөмдүүлүктү божомолдойт.

Бүгүнкү күндө адистикке даярдалып жаткан студенттердин кеп маданиятына ээ болушуна багыттап окутууда ушул тилдик нормалардын ар бирине токтолуу менен сабактарды алып баруу керек. Бирок алардын буга чейинки билими ага база болуп бере алабы?

Жогорку окуу жайдын босогосун жаңы эле аттаган студенттерге окутулуучу сабактардын тизмесине тил сабактары киргендиктен, бул сабак боюнча студенттердеги кездешкен каталар тил илиминин бардык тармагы фонетика, лексика, грамматика, (морфологиялык, синтаксистик), стилистикада орун алат.

Бирок ушул кемчиликтерди жоюу үчүн, студенттердин кебинде тилдик нормалардын калыптанышына карата кыргыз тили сабагында ар бир нормага атайын токтолуп, ал боюнча практикалык көнүгүүлөрдү иштетүү керек.

Алсак орфоэпиялык нормада эмнелерге токтолуу керек: Албетте биринчиден, басымды туура эмес коюудан, же тыбыштарды туура эмес айтуудан көп кетирилген каталарга басым жасоо керек. Басымга түшүндүрмө берүүдө басым кыргыз тилинде тыбыштарга (*синтагмалык басым*) гана түшпөстөн сүйлөм ичиндеги сөздөргө дагы (*фразалык басым*) түшөрүн белгилөө маанилүү болуп саналат. Сүйлөмдөгү айтыла турган негизги учурга басым кылуу керек болсо ал сөзгө басым берүү менен ишке ашат. Мисалы: 1. Студенттер экзамен тапшырууда. 2. Студенттер *экзамен* тапшырууда. Биринчи сүйлөмдө студенттер жөнүндө негизги сөз жүрүп жатат, ал эми экинчи сүйлөмдө экзамен жөнүндө сөз болуп жатат.

Кыргыз тилинде басым сөз аягына гана түшөт деген бир беткей эреже менен даярдалган балдар кыргыз тилинде да кээ бир учурда басымдар сөздүн аягына эле түшө бербес учурларын биле беришпейт. Студенттерге кыргыз тилиндеги басымдын түшүү өзгөчөлүгүндөгү төмөнкү учурларды сөзсүз түрдө берүү керек:

а) I жана II жактын жак мүчөлөрүнөн мурда: *жакииымын, мёнмин, барасың;*

б) суроону уюштуруучу *-бы* мүчөсүнөн мурда: *сэнби, барбы, жокпу, Канатты?*

в) этиштин каалоо ыңгайын уюштуруучу мүчөлөрүндө башындагы үндүүгө: *келёйин; сактайлы;*

г) омонимдерди айырмалоодо: *биз балáбыз – биздин балабыз;*

д) күчөтмө сын атоочтордо, тактоочтордо биринчи муунга: *сáнсары;*

е) кыргыз фамилияларында *-ов, -ова, -ев, -ева* мүчөлөрү басымсыз: *Айтбáева.*

ж) Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдө орус тилиндегидей ар башка муунга туура келип колдонулат: *газéта, телефóн, áвтор.*

Студенттерге кебиндеги орфоэпиялык нормаларды сактоодо, сөзсүз түрдө диалектилик говорлорду (*мейли-майли, тобоо-тобаа, жатат-жатыр, биякта-миякта* ж.б.) колдонбоо керектигин, орфоэпиялык нормалар менен айтылбаган сөздөрдө лексикалык маани жоголорун түшүндүрүп, алардын кебиндеги мындай мүчүлүштөргө жол бербөө талаптарын коюу зарыл.

Албетте кыргыз тилинде экваленти бар сөздөрдү, буларды мүмкүн орус мектептерин аяктагандар ката менен айтышы мүмкүн. Бирок алардын кебинде туруктуу термин катары калыптанып калган сөздөр т.а. орус тилинде кандай айтылса ошол норма менен айтууда деле каталар кездешет. Бул каталарга кээ бир филолог-окутуучулар өтө маанилүү деле эмес деп көңүл бурбай коюшу мүмкүн. Бирок, өмүр бою иш алып бара турган атайын кесиптин ээлери боло турган студенттер ойлонушу керек. Сүйлөп жаткан сөздөрүндө айтылбаган тыбыштары, угулбаган сөздөрү менен *юрист же врач* ж.б. алардын кесибинен пайдалана турган кызматка ишеним арта албай калышы мүмкүн. Өмүрүнүн көп бөлүгүн коштоп жүргөн кесипте адистер мындай каталарга жол бербеш керек, ошон үчүн кептин сапатын арттырууда тилдик нормаларга өзгөчө басым жасалыш керек.

Кепти айтуу менен гана эмес сабаттуу дагы жазып жеткирүүдө орфографиялык нормалар роль ойнойт. Бул боюнча маселеде анын негизги принциптерине, ошондой эле сөздөгү тыбыштарды ажыратып жаза билүүнү, баш тамга, кичине тамга, йоттошкон тамгалардын, эки сөз ортосундагы кээ бир тыбыштардын айтылышын, кыскартылган, татаал сөздөрдүн жазылышын жана сөздөрдү ташымалдоо жолдорун жөнгө салуу маселелерине да сабакта токтолуу албетте манилүү.

Тилдеги нормалардын ичинде лексикалык нормалар кептин туура, так, мазмундуу түзүлүшүнө жол ачат. Лексикалык нормалар же колдонуу нормалары – бул: 1) бирдик катардан ага мааниси же формасы боюнча жакын сөздөрдү туура тандоо; 2) тилдеги жалпы кабыл алынган айкаштарда бул же тигил коммуникативдик жагдайдын маанисине байланыштуу сөздөрдү колдонуу.

Лексикалык нормаларды сактоо – кептин тууралыгынын жана тактыгынын маанилүү шарты. Бул нормада синоним, антоним, омоним көп маанилүү сөздөрдү туура колдонуудан, кепте *ашыкча сөздөр* катары жүргөн, лексикалык норманын бузулушуна алып келген *плеоназм, тавтология алогизмдер* каралат.

Студенттердин лексикалык катарларын жоюуда көбүнчө басма басылмаларындагы маалыматтарды, жазуучулардын чыгармаларындагы көркөм тексттерди окутуу, синонимдердин варианттарын тандоо менен иштелген көнүгүүлөрдү иштетүүнү ишке ашырса ийгиликтүү натыйжа берет.

Морфологиялык норма сөз жасоонун эрежелерин камтыйт. Бул норманы шарттуу түрдө эки бөлүккө ажыратууга болот.

1. Мүчө жалгоонун эрежелери.

2. Морфемалардын сөз ичиндеги орун тартиби.

Унуга мүчө жалгоодо морфемалардын өз ара айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу зарыл. Каалаган уңгуга эле каалаган мүчөлөрдү улаганга болбойт. Биринчиден, ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө гана тиешелүү мүчөлөрү болот. Этишке зат атоочтун мүчөсүн, зат атоочко этиштин мүчөсүн жалгоо мүмкүн эмес. Экинчиден, бир эле сөз түркүмүнө тиешелүү мүчөлөр (*-поз, -чы, -кер*) да белгилүү бир унгулардын тобуна гана уланууга жөндөмдүү. Бирок унуга уланган мүчөлөр сөз ичиндеги орун тартибинин сактап уланарын белгилеп коюу керек.

Мындан тышкары кепте сын, сан, ат атоочторду, этиштерди, кызматчы сөздөрдү колдонуу өзгөчөлүгүнө көңүл бурулат.

Синтаксистик нормалар сүйлөмдөрдү түзүү, варианттарын тандоосун жөнгө салат. Бул норманы шарттуу түрдө эки бөлүккө ажыратууга болот: Сөздөрдү өз ара байланыштыруунун эрежелери; Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби.

Сөз айкаштарын жасоодо айкашкан сөздөр өз ара маанилик катышта болуп турушу маанилүү болгон-

дуктан, ойдун мазмунуна ылайык байланышуу жолдору кеп тазалыгына жол бергендиктен бул маселеге да өзгөчө көңүл бурулушу керек.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине келгенде сүйлөм жөнөкөйбү, татаалбы алардын маанисин жеткире берүү үчүн алардагы сүйлөм мүчөлөрүн өз орду менен пайдаланып туура түзүү орчундуу маселелерден.

Стилистикалык нормада катарларды студенттер кээ бир сөздөрдүн кайсы стилге (көркөм, илимий, публицистикалык) ылайыктуу экендигине карабастан, кептин ачыктыгын, тактыгын, кыскалыгын сактабастан кайталанган жана ашыкча, даяр, ошондой эле адабий тилдин нормасына, контекстке туура келбеген сөздөрдү колдонуу менен кетиришет.

Жогоруда студенттердин кебинде тилдик нормаларды өздөштүрүү маселелери макаланын гана чегинде болгондуктан үстүртөдөн негизги дегендери гана саналды.

Ал эми бул көйгөйлөрдү жоюу үчүн атайын окуу куралдарын, илимий эмгектерди иштеп чыгуу керек. Ошондой эле иш жүзүндө кыргыз тили сабагында иштелүүчү көнүгүүлөрдүн басымдуусу студенттердин кебиндеги катарларды тили илиминин бардык тармагы боюнча (*фонетика, морфология, синтаксис, стилистика*) ондоого багытталышы керек.

Адабияттар:

1. Головин Б.Н. Основы культуры речи. М., 1987.
2. Давлетов С. Байланыштуу речь. Бишкек, 1999.
3. Казарцева О. М. Культура речевого общения: теория и практика обучения. Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений. Москва, "Флинта" 1998.
4. Мастерство устной речи. Пособие для учителя. Под редакцией Голубкова В.В. Москва, 1965.
5. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери. Б., 1993.
6. Панфилов Б. З. Взаимоотношение языка и мышления. Москва, 1971.

Рецензент: к.филол.н., доцент Кульбаева Г.Б.